

KRZYSZTOF KRASOWSKI (Poznań)

Zbiory polskie Archiwum Instytutu Hoovera na Uniwersytecie Stanforda w Kalifornii¹

W poszukiwaniu materiałów źródłowych do przygotowywanej od kilku lat biografii prymasa kardynała Augusta Hlonda udało mi się zorganizować wyjazd do największego w świecie archiwum prywatnego, dzięki półrocznemu stypendium Fundacji Kościuszkowskiej, które stanowi Archiwum Instytutu Hoovera w Uniwersytecie Stanforda w Kalifornii (The Hoover Institution on War, Revolution and Peace at Stanford University). Wyniki przeprowadzonej przeze mnie przy tej okazji kwerendy „poloników” są na tyle doniosłe, iż postanowiłem podzielić się z nimi z całym środowiskiem historyków państwa i prawa, zdając sobie sprawę z faktu, iż jest to dla polskich naukowców archiwum „egzotyczne”, biorąc pod uwagę odległość i koszty pobytu².

Na wstępie kilka słów o samym Uniwersytecie, położonym 37 mil (60 km) na południowy wschód od San Francisco w słynnej Dolinie Krzemowej w granicach administracyjnych miejscowości Palo Alto w hrabstwie Santa Clara. Jego fundatorem jest Amasa Leland Stanford i jego żona Jane, magnat kolei żelaznych, polityk Partii Republikańskiej, gubernator Kalifornii (1862/63) i senator w Kongresie USA (1885/93). Pod wpływem osobistej tragedii, śmierci jedynego, niespełna 16-letniego syna (zmarł na tyfus brzuszny), postanowił utworzyć na terenie swojej farmy konnej uniwersytet, przeznaczając na ten cel 20 mln dolarów (dziś równowartość ok. 400 mln)³. Akt fundacyjny został podpisany w dniu 11 listopada 1885 r. Oficjalne otwarcie Uniwersytetu nastąpiło 1 października 1891 r.; rekrutowano zaledwie 559 studentów i 15 wykładowców.

¹ Tekst ten stanowi rozszerzoną wersję niepublikowanego dotąd referatu wygłoszonego na Ogólnopolskim Zjeździe Katedr Historycznoprawnych w Augustowie w dniu 17 września 2002 r.

² Według informacji zaczerpniętej od pracowników Archiwum, w roku kalendarzowym gości w nim nie więcej niż dwóch Polaków i ponoć nie zdarzyło się dotąd, żeby był wśród nich profesjonalny historyk ustroju i prawa polskiego.

³ Po otrzymaniu informacji o śmierci syna, Stanford miał powiedzieć żonie: „Dzieci Kalifornii będą naszymi dziećmi”.

Dziś Uniwersytet Stanforda, zlokalizowany w kampusie o powierzchni 32 km², zabudowany w przepięknym, choć dość eklektycznym stylu architektonicznym, w renomowanych rankingach lokowany jest w pierwszej trójce najlepszych uczelni wyższych w świecie⁴. Tworzy go 7 wydziałów, w tym wydział prawa (Stanford Law School), z liczbą ok. 15 tys. studentów i 1700 wykładowców. O randze tego Uniwersytetu przesądza fakt, iż zatrudnia obecnie 17 laureatów Nagrody Nobla, 5 laureatów prestiżowej Nagrody Pulitzera oraz blisko 80 członków Amerykańskiej Akademii Nauk. Warto dodać, iż prezydentem (rektorem) tego Uniwersytetu w latach 1993-1999 była Condoleezza Rice – dziś polityk o światowej renomie.

The Hoover Institution on War, Revolution and Peace at Stanford University został założony w 1919 r. przez Herberta Hoovera, znanego działacza humanitarnego (przez wiele lat pomagał między innymi i Polsce po odzyskaniu przez nią niepodległości), w latach 1929-1933 – 31. prezydenta USA. Intencją założyciela było stworzenie ośrodka dokumentującego działalność ruchu komunistycznego i bolszewickiego, z czasem aspirującego do rangi międzynarodowego centrum dokumentacji i badań problemów politycznych, społecznych i ekonomicznych świata XX stulecia.

Dziś zbiory Instytutu Hoovera obejmują zarówno publikacje, jak i archiwalia dotyczące blisko 100 państw. Uporządkowane według kryterium geograficznego, tworzą 7 głównych kolekcji (zespołów): Afryki, obu Ameryk, Azji Wschodniej, Europy Zachodniej, Europy Środkowo-Wschodniej, Rosji oraz tzw. kolekcji międzynarodowej, wśród której znajdują się materiały dotyczące takich państw, jak Afganistan, Pakistan czy Wybrzeże Kości Słoniowej.

Organizacyjnie Instytut Hoovera zbudowany jest z dwóch jednostek: biblioteki oraz archiwum. Biblioteka posiada blisko 2 mln woluminów, 150 tys. mikrofilmów, 27 tys. wydawnictw seryjnych i ok. 3 tys. czasopism w subskrypcji. Zlokalizowana jest w dwóch oddziałach: tzw. Main Collection w Hoover Tower, niezwykle charakterystycznym architektonicznie budynku Uniwersytetu – 16-piętrowej wieży – oraz w przylegającym do niej Lou Henry Hoover Building, udostępniającym publikacje i materiały dotyczące Chin oraz Japonii. Biblioteka dysponuje najnowocześniejszym w świecie systemem informatycznym, którego głównym donatorem jest blisko związany z Uniwersytetem Stanforda magnat komputerowy Bill Gates. Ku mojemu wielkiemu zaskoczeniu można w niej znaleźć polskie publikacje trudno dostępne w kraju.

Szczególnie interesujące nas Archiwum Hoovera mieści się w Courtyard Level of the Herbert Hoover Memorial Building. W jego zasobach zdeponowanych jest ponad 60 mln dokumentów, tworzących blisko 4 tys. kolekcji. Zbiory polskie można szacować na ok. 3 mln dokumentów, co stanowi 5% całego stanu archiwaliów Instytutu, zgromadzonych w blisko 300 zespołach akt⁵.

⁴ Zob. tzw. listę szanghajską, sporządzoną przez naukowców z Shanghai Jiao Tang University.

⁵ Spraw polskich dotyczy też wiele dokumentów rozrzuconych po kolekcjach archiwaliów innych państw, szczególnie ościennych, które wymagają niezwykle pracochłonnej kwerendy. Spośród

Według kryterium chronologicznego ok. 10% polskich zbiorów pochodzi z okresu międzywojennego, w tym nieliczne jeszcze z XIX w⁶. Pozostała część, a więc znakomita większość, została wytworzona w okresie II wojny światowej i w czasach PRL, aż po schyłek lat 80. Materiały te trafiały do Hoovera różnymi drogami. Przebogata spuścizna obrazująca działalności polskiego rządu na uchodźstwie z czasów II wojny światowej została przewieziona do Hoovera z Europy po 1945 r. w wyniku zabiegów polskich dyplomatów i polityków związanych z rządem londyńskim, obawiających się penetracji tych materiałów przez wywiad radziecki⁷. Materiały z okresu po 1945 r. pochodzą z zakupów dyrekcji Instytutu i darowizn uczynionych przez różne instytucje i osoby prywatne. Nie stanowią zamkniętego zespołu i są stale uzupełniane o nowe nabytki, spośród których z ostatniego okresu po 2000 r. warto choćby wymienić ogromne archiwum Radia „Wolna Europa”⁸ czy też zbiory prywatne premiera Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej Edwarda Osóbki-Morawskiego.

W ujęciu podmiotowym polskie kolekcje można podzielić na archiwalia proveniencji państwowej, organizacji pozarządowych oraz zbiory prywatne. Nawet pobieżne omówienie tak ogromnego zbioru źródeł archiwalnych przekracza ramy tego tekstu i nie to zresztą było moim zamiarem⁹. Chciałbym jedynie zwrócić uwagę Czytelnika na wybrane zespoły akt, niepoddane dotąd kwerendzie i niewprowadzone do obiegu naukowego, często w ogóle nieznanym polskim badaczom, co w pewnym stopniu może usprawiedliwiać odległość dzieląca Polskę od Palo Alto.

Śród akt proveniencji państwowej na pierwszy plan wysuwa się licząca 660 boxes kolekcja Ministerstwa Spraw Zagranicznych rządu emigracyjnego z lat 1939-1947, najpełniejsza pod względem stanu zachowania i przez to

pobieżnie przejranych przez mnie niektórych zespołów tych akt należy przede wszystkim wymienić przebogata kolekcję Borysa Nikołajewskiego, zawierającą setki tysięcy dokumentów wytworzonych przez różne organy władzy ZSRR po 1917 r.

⁶ Zob. np. kolekcję prywatną Waleriana Płatonowa, rosyjskiego sekretarza stanu do spraw polskich w latach 1864-1866, zawierającą m.in. interesujące materiały do dziejów powstania styczniowego.

⁷ Obszerny zespół akt polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych z lat 1939-1945 jeszcze w okresie wojny był etapami ewakuowany do Dublina w Irlandii z obawy przed zniszczeniem w wyniku częstych bombardowań Londynu. Po 1945 r. dokumenty te nie trafiły do Instytutu gen. Sikorskiego, a zostały przekazane do Hoovera, zapewne w wyniku starań zamieszkałego w USA, po ucieczce z Polski w 1947 r., byłego premiera Stanisława Mikołajczyka, skłóconego ze środowiskiem polskiej emigracji w Londynie. Ulokowanie tych bezcennych dokumentów w tak odległym zakątku świata miało na celu zapewnienie im pełnego bezpieczeństwa.

⁸ Składa się na nie ponad 17 tys. nagrań dokumentalnych i 1,5 mln tekstów programów radiowych RWE z lat 1952-1994.

⁹ Pewien obraz stanu zasobów tego archiwum daje praca Władysława Stępniaaka, *Archiwalia polskie w zbiorach Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda*, Warszawa 1997. Niestety w znacznej części praca ta jest już nieaktualna ze względu na nowe nabytki, a także dość częste zmiany numeracji rejestrów poszczególnych kolekcji i tworzących je tzw. boxes. Ogólny inwentarz polskich kolekcji można znaleźć na stronie internetowej Instytutu: <http://sunsite2.berkeley.edu/cgi-bin/oac/hover>.

o wiele bogatsza od zbiorów Instytutu Sikorskiego w Londynie i Archiwum Akt Nowych w Warszawie¹⁰. Na szczególną uwagę w tym zespole zasługują niemal kompletnie zachowane akta wszystkich ambasad, poselstw i konsulatów rządu londyńskiego, w tym pełny zbiór depesz szyfrowych, stanowiące znakomite źródło wiedzy nie tylko dla badaczy kulis i meandrów polskiej polityki zagranicznej z czasów II wojny światowej¹¹.

Różne aspekty działalności rządu na wychodźstwie, w tym stosunki w okupowanej Polsce, ilustrują zespoły akt londyńskiej Rady Narodowej, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwa Prac Kongresowych oraz Ministerstwa Informacji i Dokumentacji¹².

Dla badaczy okresu wojny i pierwszych lat tzw. Polski Ludowej niezwykle interesujące materiały zawierają zespoły akt różnych organizacji pozarządowych, w tym m.in. Polish Information Center działającego w Nowym Jorku oraz londyńskiego Polish Research Center.

Znakomita część zasobów archiwalnych dotyczy dziejów PRL aż po rok 1989. Ograniczę się tylko do wymienienia kilku zespołów akt wytworzonych przez takie instytucje, jak Departament III Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Urząd do Spraw Wyznań oraz Komitet Centralny PZPR¹³. Wiele dokumentów zdeponowanych w archiwum ilustruje też działalność organizacji konspiracyjnych¹⁴, ruchu „Solidarność” oraz tzw. wydawnictw niezależnych¹⁵.

Kapitałne wręcz znaczenie dla badań nad najnowszą historią Polski posiadają spuścizny po osobach, które ją współtworzyły lub rejestrowały, wybitnych politykach i dyplomatach, ludziach ze świata kultury, nauki czy gospodarki. W archiwum Hoovera zgromadzono dotąd ponad 160 takich prywatnych kolekcji, na które składają się źródła drukowane i rękopiśmienne, korespondencja, dzienniki i niepublikowane wspomnienia, nagrania dźwiękowe, a nawet przedmioty codziennego użytku¹⁶.

Biorąc pod uwagę wartość źródłową przebadanego przeze mnie, niekiedy dość pobieżnie, zespołu akt, z tego bogatego katalogu zbiorów prywatnych

¹⁰ W latach 2001-2002 część zespołu akt MSZ została zmikrofilmowana i przekazana przez Instytut w formie darowizny Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

¹¹ Szczegółowy inwentarz akt MSZ zob. *Poland. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Register in the Hoover Institution Archives*, prepared by Zbigniew Leopold Stańczyk, Hoover Institution Stanford University 1994.

¹² Zob. szerzej *Poland. Ministerstwo Dokumentacji i Informacji*, prepared by Ronald Bulatoff and Irena Czernichowska, Hoover Institution Stanford University 1998.

¹³ Zespół akt KC PZPR, zawierający m. in. protokoły z posiedzeń Biura Politycznego z lat 80., zorganizowany jest w kolekcjach „Jachranka” i „Miedzeszyn” obejmujących okres od wydarzeń w Ursusie i Radomiu po czerwcowe wybory do parlamentu w 1989 r.

¹⁴ Za niezwykle interesujące należy uznać archiwum „Aneksu”, zawierające bezcenne materiały do badań nad sytuacją polityczną czy stosunkami wyznaniowymi w Polsce w latach 1956-1989.

¹⁵ Zob. kolekcję *Polish independent publications*, która składa się z 206 boxes zawierających niemal kompletny zbiór publikacji i prasy podziemnej z lat 1976-1989.

¹⁶ Na przykład w zbiorach Hoovera znajduje się mundur galowy generała Czesława Kiszczaka.

należałoby m.in. wymienić kolekcje: Władysława Andersa¹⁷, Henryka Jabłońskiego, Stefana Jędrychowskiego, Jana Karskiego, Tadeusza Bora-Komorowskiego, Stefana Korbońskiego, Władysława Wszobora Kulskiego, Marka Lehnerta¹⁸, Eryka Lipińskiego, Zbigniewa Messnera, Stanisława Mikołajczyka¹⁹, Izydora Modelskiego, Zdzisława Najdera, Jana Nowaka Jeziorańskiego, Wiktora Osiatyńskiego, Edwarda Osóbki-Morawskiego²⁰, Ignacego Jana Paderewskiego, Michała Potulickiego, Petera Rainy²¹, Zbigniewa Romaszewskiego, Eugeniusza i Tadeusza Romerów, Michała Sokolnickiego, Romualda Spasowskiego, Wiktora Sukiennickiego, Leopolda Tyrmanda i Augusta Zaleskiego.

Archiwalia Instytutu Hoovera stanowią bezcenne źródła nie tylko dla badaczy zajmujących się historią polityczną, stosunkami dyplomatycznymi czy procesami społecznymi i ekonomicznymi Polski dwudziestego stulecia. Okazują się też niezwykle przydatne dla badań nad ustrojem i prawem polskim XX wieku.

W świetle zdeponowanych tu materiałów, porozrzucanych po różnych kolekcjach, wydaje się możliwe uczynienie kolejnego kroku w pełniejszym zdefiniowaniu pojęcia, istoty i treści tzw. „polskiego państwa podziemnego”, wykorzystując do tego celu wyniki analizy porównawczej kwerendy hooverowskich akt z okresu II wojny światowej takich państw, jak: Francja, Jugosławia, Grecja czy Czechosłowacja.

Akta Hoovera pozwalają też na podjęcie szeroko zakrojonego problemu badawczego, który roboczo można by zatytułować: „Koncepcje ustroju politycznego i systemu prawnego Polski niepodległej rządu londyńskiego”. Wypada w tym miejscu jedynie zaznaczyć, że zdając sobie sprawę z powszechnej krytyki konstytucji kwietniowej z 1935 r. i stworzonego na jej gruncie porządku prawnego, rząd emigracyjny już w 1941 r. podjął prace koncepcyjne nad przygotowaniem projektu nowej konstytucji oraz podstawowych ustaw ustrojowych. W archiwum Hoovera znajdujemy wiele różnych projektów takich

¹⁷ Najcenniejszą partię tej kolekcji tworzą materiały zgromadzone przez tzw. Biuro Dokumentacji Armii Andersa, stanowiące wręcz bezcenne źródło dla odtworzenia losów ludności polskiej deportowanej przez władze radzieckie z kresów wschodnich w głąb ZSRR w latach 1939-1941.

¹⁸ Zespół tych akt, przekazany do Hoovera przez wieloletniego korespondenta Radia „Wolna Europa”, a obecnie Katolickiej Agencji Informacyjnej w Rzymie, zawiera niezwykle interesujące materiały dotyczące stosunków polsko-watykańskich z lat 80. i 90. minionego stulecia.

¹⁹ To jedna z najciekawszych źródłowo kolekcji prywatnych Hoovera, składająca się z 207 boxes, zawierająca niezwykle ważne dokumenty dla analizy działalności rządu londyńskiego, stosunków polsko-radzieckich w okresie II wojny światowej oraz sytuacji politycznej w Polsce po 1944 r.

²⁰ Nie sposób przecenić znaczenia dokumentów zgromadzonych w tej kolekcji, choć w okresie mojego pobytu jeszcze nieuporządkowanej, dla np. odtworzenia procesu kształtowania się tzw. władzy ludowej w Polsce.

²¹ Interesujący zespół materiałów dotyczący sytuacji politycznej i stosunków państwo-Kościół w Polsce po 1945 r.

aktów normatywnych oraz dokumenty odtwarzające przebieg i klimat toczonych wokół nich dyskusji.

Z tych najważniejszych należałoby wymienić setki dokumentów dotyczących związku konfederacyjnego Polski z Czechosłowacją²², różne projekty konstytucji, nie tylko tzw. komisji Grabskiego, ale również partii politycznych: Stronnictwa Ludowego i PPS oraz projekt tzw. „Konstytucji Powstańczej” zredagowany przez Jana Karskiego.

Spośród ważnych projektów ustaw ustrojowych na uwagę zasługują: ordynacja wyborcza do Sejmu i Senatu, ustawy o reformie rolnej, o ustroju sądów powszechnych, prawo o stowarzyszeniach i zgromadzeniach, ustawa o policji, prawo prasowe i autorskie itd. Wnikliwa analiza tych projektów pozwoliłaby na sformułowanie uogólniających wniosków na temat podstawowych zasad przyszłego ustroju i systemu prawnego Polski niepodległej oraz skonfrontowanie ich z porządkiem prawnym obowiązującym do 1939 r., jak i tym stworzonym przez tzw. władzę ludową.

Podsumowując tę krótką wędrówkę po zasobach archiwaliów Instytutu Hoovera, należy sformułować jako oczywistą tezę, stanowiącą ważny postulat badawczy, iż prowadząc pogłębione studia monograficzne nad różnymi wątkami najnowszych dziejów Polski, powinno się w nich uwzględnić zbiory tego amerykańskiego archiwum.

²² Niezwykle istotne dla tej problematyki źródła, w znaczącym stopniu dotąd szerzej nieznane, zawierają akta Poselstwa RP przy rządzie Czechosłowacji w Londynie, zob. szerzej *Poland. Poselstwo Czechoslovakia. A register of its records in the Hoover Institution Archives*, prepared by Zbigniew L. Stańczyk, Hoover Institution Stanford University 2000.